

De drie levens van Josef Klein

Ulla Lenze (1973, Mönchengladbach) publiceerde haar eerste roman in 2003 en er volgden er nog drie voor in maart 2020 *Der Empfänger* verscheen, haar internationale doorbraak, die in Nederland verschijnt onder de titel *De drie levens van Josef Klein*. Ze verbleef diverse malen voor langere tijd in Bombay, Istanbul en Damascus en maakt deel uit van WeiterSchreiben.jetzt, dat auteurs uit oorlogs- en crisisgebieden in contact brengt met Duitse collega's. Voor *Der Empfänger* ontving ze recentelijk de Niederrheinischer Literaturpreis. Ulla Lenze woont tegenwoordig in Berlijn.

ULLA LENZE

De drie
levens
van
Josef Klein

Vertaald uit het Duits door
Kris Lauwerys en Isabelle Schoepen

MERIDIAAN
UITGEVERS

2021

De vertalers ontvingen voor dit boek een projectbeurs van
Literatuur Vlaanderen.

De auteur kreeg voor het schrijven van dit boek de steun van het
Deutsche Literaturfonds e.V., de Kulturakademie Tarabya en het Land
Berlin.

De citaten op p.146/147 zijn afkomstig uit: *Der Radio-Amateur*
'Broadcasting', Ein Lehr- und Hilfsbuch für die Radio-Amateure aller
Länder. Dr. Eugen Nesper, Berlin 1924.

Eerste druk, februari 2021

© 2020 J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH
This edition is published by arrangement with Literarische Agentur
Michael Gaeb, Berlin, in conjunction with Marianne Schönbach
Literary Agency, Amsterdam. All rights reserved.

© 2021 Nederlandse vertaling Kris Lauwerys en Isabelle Schoepen
Oorspronkelijke titel *Der Empfänger*
Oorspronkelijke uitgave Klett-Cotta Verlag
Omslagontwerp Tanja Toebak, naar het ontwerp van Tuomo Parrika
Foto van de auteur © Julien Menand
Typografie Wim ten Brinke
Drukkerij Wilco

ISBN 978 94 93169 11 1

NUR 302

www.meridiaanuitgevers.com

 @meridiaanuitgevers

 @meridiaanboeken

 @MeridiaanBoeken

LinkedIn Meridiaan Uitgevers

Dit boek is een roman. Hoewel ik voor een groot deel het levensverhaal van mijn oudoom Josef Klein als uitgangspunt heb genomen, is het literaire personage Josef Klein toch aan mijn verbeelding ontsproten.

San José, Costa Rica, mei 1953

Vroege avond, schemering, wolken insecten. Onder het rijden waaien ze in zijn gezicht, hij knijpt zijn ogen dicht. En toch ziet hij, als hij afbuigt van de groene rivier, Maria. Ze staat op de trappen voor het huis ietwat onrustig van de ene voet op de andere te wippen, één keer mept ze op haar arm.

En hij ziet nog iets: ze lijkt hem op te wachten.

‘Don José, post voor u,’ roept Maria, terwijl hij zijn snorfiets parkeert. ‘Op de trap,’ zegt ze. ‘Uit Duitsland,’ als hij langs haar heen loopt. Op dat moment vertraagt hij zijn pas.

Hij heeft zijn broer drie maanden niet geschreven. Meestal komt hem dat op verwijten te staan. *Wij hebben toch altijd ons best gedaan de relatie in stand te houden.*

‘Wil je even binnenkomen? Ik heb frisse limonade.’

Carls brief moet dus wachten.

Hij loopt de kamer met de donkere meubels in. Ze knipt de plafondventilator aan, stoffig ruikende lucht vliegt op. Het vogelkooitje dat aan een balk hangt begint fel heen en weer te slingeren. Al dagen is de eekhoorn die erin zit op zoek naar de uitgang. Maria heeft hem in de tuin gevangen, *con mis manos*, eigenhandig. De pluimstaart zwiert in de rondte als de kwast van een woeste schilder.

‘Wanneer laat je hem weer vrij?’

Ze kijkt hem verwonderd aan. ‘Ik hou van dieren. Paarden, honden, eekhoorns.’

‘Maar hij kan alleen maar in een kringetje ronddraaien. Hij is al dolgedraaid.’

Ze lacht om zijn woordspeling, *volverse loco*, en leunt achterover in de stoel. Haar lichaam heeft de vorm van een tonnetje. Geen taille. Vijf kinderen, allemaal getrouwd. Ze draagt het hemd van haar overleden man, groot en hoekig. Hij weet dat Maria eenzaam is. De avonden zijn hier in wattige duisternis gehuld. Nergens licht. Warmte die over het huis strijkt en hitte die in de muren gevangen zit.

Hij vertelt hoe hij over Santa Barbara vloog. Dat ze de straat die volgend jaar wordt aangelegd nu al moeten opnemen in de landkaarten, vandaar de bijeenkomsten met de ingenieurs.

‘Straten,’ zegt ze, ‘zijn belangrijk. Te veel stof hier.’

Terwijl ze zitten te praten, daalt de duisternis volledig neer. Over Duitsland vertelt hij niet meer. ‘Het land is nu in tweeën gedeeld?’ vroeg ze op een dag onzeker. O ja, er was een oorlog in Europa geweest, natuurlijk wist ze dat!

‘Een wereldoorlog,’ preciseerde hij.

‘Er zijn zoveel oorlogen,’ verdedigde ze zich. Ook hier waren er veel oorlogen.

Als zijn glas leeg is, komt hij overeind en zoekt buiten in het maanlicht zijn weg naar de trap. Hij grist de grote bruine enveloppe mee.

Boven hoopt de hitte zich op. Hij woont op een kamer met veranda, van daar kijk je de jungle in. Hij heeft niet te klagen. Dörsam heeft alles geregeld, ook de baan op het Geografisch Instituut.

Hij schakelt de ventilator aan, zet de ramen wijd open, het scherpe tjirpgeluid van de cicaden overvalt hem. Er zijn hier niet veel verschillende geluiden. Een streek die overdekt is door het groen van de plantages en het oerwoud. Soms een vrachtwagen die over de rijksweg naar

San José dendert of de broodjongen die tot bij het laatste huis van de stad trapt en met zijn fietsclaxon een paar eenzame klanken de lucht in toetert.

Als hij de enveloppe opensnijdt, glijdt er een tijdschrift uit. Het valt vanzelf open op de bladzijde waar Carl zijn brief heeft gestoken. En hij ziet zijn eigen gezicht.

Destijds dook de foto overal op, ook in *The New York Times*. Hij voor zijn zendinstallatie, naast hem op een tweede stoel Princess, ze kijken allebei in de lens. Je krijgt de indruk dat er ofwel aan de hond wat scheelt ofwel aan hem, want ze zijn even groot.

Beste Josef (of Don José? We moesten allemaal hartelijk lachen om je nieuwe naam!), in het tijdschrift STERN is een reportage over jouw zaak verschenen. Een verslag over de activiteiten van de Duitse geheime dienst in Amerika. Het is een reeks! Er volgen nog vijf afleveringen, die stuur ik naar je op zodra ik ze heb. Dat was het voor nu, spoedig meer. Veel groeten van je broer, Edith en de kinderen.

ps: Duijfe heeft nu een eigen kamer op de begane grond. Ze is inmiddels een jongedame!

Hij legt het tijdschrift open op de tafel en schuift de lamp wat dichterbij. Zijn ogen glijden over de regels; hij leest niet, hij zoekt zijn naam. Maar hij vindt hem nergens.

Nu leest hij nog eens vanaf het begin, dit keer echt. Het is het verhaal dat hij al kent, nu vanuit het standpunt van de Duitsers; *vaderlandsliefde*. Verteld als een misdadroman, alsof het allemaal vermaak is. *'FBI! U bent gearresteerd! Wat dacht u van een snelle bekentenis? Als u praat, bespaart u zich misschien meer narigheid!'*

Geen wonder dat Carl zo opgewekt, haast enthousiast klinkt. Maar het is geen vermaak. Het is zijn leven.

Later op de avond, als hij in bed ligt, bekijkt hij alleen nog de reclame.

Taart en gebak, Glückskleemilch voor ieders gemak.

Slankheidskorreltjes Heumann helpen ook u.

Schauma – veel schuim bij elk type water.

Meer genieten van reizen en vrije tijd – blijf wakker met Halloo-tabletten.

Duitsland lijkt er weer bovenop.

Hij wordt wakker in doorgezweet ondergoed, bij grijs schemerlicht. De zon is nog niet op. Hij doorzoekt zijn kamer naar frisse lucht. Alle deuren en ramen staan 's nachts wijd open en toch is de temperatuur nooit gelijkmatig verdeeld.

Hij loopt de veranda op, grijpt de ijzeren balustrade vast, omsluit het metaal met zijn hand. Niet koud, maar koel.

Hij kijkt uit over gelukzalig slappe palmbomen. Geen New Yorkse wolkenkrabbers, geen Duitse puinhopen en geen Argentijnse pampa, maar in plaats daarvan wordt hij nu omringd door deze groene reuzen. Wordt hij belegerd en beloerd. Een zacht smakkend klakgeluid als hun waaiers elkaar raken.

Daarachter de groene rivier, vanochtend van glas. Niet één beweging op het water. De rivier weerspiegelt palm-bosjes en bananenplanten. Meer is er hier niet. Later vandaag zal hij zich aankleden en naar het Geografisch Instituut rijden. Over Alajuela vliegen. Ze brengen Costa Rica stukje voor stukje in kaart: straten, bergen, rivieren, meren. Ze hebben nieuwe toestellen ontvangen, maar er is een gebrek aan vaklui, mensen zoals hij worden met open armen ontvangen. Dörsam wil hem volgende maand vanuit Buenos Aires komen opzoeken. Heeft dat met de reportage te maken?

In Buenos Aires rookten de Duitsers dikke sigaren,

waar hij misselijk van werd. Er werd gepraat. Over het complot tegen Duitsland, over de regering in ballingschap, die over niet al te lange tijd de Amerikaanse marionet Adenauer zou afzetten. Uiteraard. Het was zoals met een drinklied dat telkens weer werd aangeheven, niemand lette nog op de inhoud. Hij werd uitgenodigd voor de schaakclub en voor de thé dansants in Club Union. Meestal hield hij zich afzijdig. Toen de gelegenheid om in San José aan de slag te gaan zich voordeed, greep hij die kans.

Nog even en Dörsam is er.

In het stenen wasbekken onder de boom wrijft Maria zijn broeken en overhemden schoon. 's Ochtends werkt ze alles af. 's Ochtends, als de hitte nog niet woedt. Haar lichaam beweegt zich naar voren en naar achteren; ze schrobt krachtig, schrobt geduldig scheurtjes in zijn kleren. Toegegeven, zijn kleren zijn oud, de meeste nog van Carl geweest. Nog uit Duitsland. Carls onderbroeken. Josef heeft ze gedragen in Europa, Noord-Afrika en Zuid-Amerika. Carls onderbroeken reizen de wereld rond, terwijl Carl nog nooit Duitsland heeft verlaten. Hij moet het met Maria eens over die scheurtjes hebben. Maar hoe? Hij wil haar niet beledigen. Maria strijkt zijn overhemden, maakt zijn kamers schoon, zegt Don tegen hem hoewel hij daar met amper vijftig jaar nog te jong voor is. Nooit klaagt ze, zelfs niet als hij de landkaarten en foto's van het Instituut op de vloer laat liggen. Respectvol poetst ze eromheen. Ze is er zelfs in geslaagd zijn oude grijze sokken weer tot de oorspronkelijke paartjes samen te voegen. Hij kan goed opschieten met Maria, ze gunt hem zijn vrijheid, 's avonds soms een praatje, hij wil niet weer eens moeten verhuizen. Hoe vaak is hij niet ergens aangekomen en moest hij doen alsof het zijn thuis was.

2

Neuss, juni 1949

Het linkeroog beweegt niet mee. Het is een glazen oog. Josef heeft dit glazen oog een kwarteeuw niet gezien en is het daarom vergeten.

Ze omhelzen elkaar kort, niet te zacht, met plechtige nadruk. Carl draagt ondanks de hitte een pak en daarover nog een witte stofjas.

‘Wat ben je mager geworden, m’n beste!’ roept Carl uit. ‘En wij maar denken dat Amerika een land van melk en honing was?’

Josef glimlacht en volgt zijn broer het roodbakstenen huis in, waar hij voor de oorlog foto’s van heeft gezien, smal en hoog, maar de bakstenen kromgetrokken. Het was goedkoop, had Carl geschreven, maar het was niet geariseerd, daar wilde Carl niets van weten, ‘zoiets kan toch niet goed gaan.’

Hij loopt achter zijn broer de trap op. Carl heeft zijn grijzende haar naar achteren gekamd over zijn kalende kruin, in zijn nek vormt het kleine krulletjes. Voor de deur van hun woning blijft hij staan.

‘We hebben zoveel te bespreken! Zoveel in te halen! Ik heb tegen Edith gezegd: “Hopelijk blijft hij een beetje langer.”’

‘Dat betekent dat ik niet geacht word lang te blijven?’ vraagt Josef met een knipoog, woorden die hij bij het zien van Carls blik graag had teruggenomen.

‘Nee, ik bedoel het zoals ik het heb gezegd,’ antwoordt Carl terwijl hij de deur naar de woning voor hem open-

houdt. Binnen ruikt het naar schoonmaakmiddel en gebak.

‘Edith heeft taart gebakken. Ze is even boodschappen gaan doen, komt elk moment terug.’

Josef zet zijn reistas neer op een stoel en merkt dat Carls blik zijn hand volgt.

‘Meer heb je niet?’

‘Alleen dit hier.’ Omdat Carl niets meer zegt, tilt Josef de tas nog eens op en durft hem dit keer niet weer neer te zetten. Carl neemt de tas van hem over en brengt hem naar de aangrenzende kamer, een soort salon: bruinfluwelen gordijnen, donkere stijlmeubelen, landschapsschilderijen in olieverf, behang met theatraal druppelpatroon.

‘Dat hebben we allemaal door de oorlog heen weten te krijgen,’ helpt Carl een handje, want Josef zwijgt, hij krijgt geen lof over zijn lippen. Hij voelt een vage pijn opkomen en verzet zich ertegen. ‘Kom,’ zegt Carl zacht. ‘Jij slaapt in de kleine kamer achterin.’

De kamer staat goed vol met een sofa, stoel en secretaire. Ook hier geen telefoon. Hij moet Dörsam bellen.

‘Edith vormt de sofa om tot een bed voor je. Wat denk je, kun je het hier uithouden?’

‘Maar natuurlijk. Wat is alles hier piekfijn in orde.’

‘Dat is Ediths werk! Een degelijke huisvrouw, zo eentje vind je niet makkelijk.’

Het woord ‘degelijk’ dook in de brieven telkens weer op als het over Edith ging, een ander woord had Carl niet voor zijn vrouw. Op de foto’s zag hij een knappe, donkerharige vrouw met verwonderde ogen. Hij vermoedt dat Edith een stuk groter is dan Carl, als Carl tenminste op de toppen van zijn tenen is gaan staan, net als vroeger bij foto-opnames.

‘Hier, drink een glas water.’ Josef drinkt en kijkt naar Carl, die heen en weer loopt, nu over zijn groothandel in zeep vertelt, de zaken gaan steeds beter. Josef stelt af en

toe een vraag om het gesprek gaande te houden – ‘Het nieuwe waspoeder is beter, dat zeggen ook de klanten?’ ‘Ja, en dat geef ik dan door aan de fabrikant. Paul is nu dertien. Draait ’s middags mee in de zaak. Volgend jaar halen we hem van school, dan kan hij voltijds aan de slag.’

Carl houdt even stil, hangt een lijst aan de muur recht.

‘De kinderen leer je zo kennen. Hadden vandaag liefst van al gespijbeld, toen ze gisteren hoorden dat hun oom uit Amerika in het land is! De chocola die je ze hebt gestuurd, daar zullen ze je altijd dankbaar voor blijven!’

In de dertig pakketten zat meer dan alleen chocolade.

Pakket 1: koffie, reuzel, poedermelk, boter, eipoeder, zeep, scheerzeep, tabak, sigaretten, naalden en garen, aspirine, sacharine, maggi, chocolade, peper, muskaatnoot, kruidnagel, stopwol.

Pakket 2: havervlokken, meel, suiker, zetmeel, rijst, gelatine, verband, aspirine, bakpoeder, chocolade, garen, plakband, naalden, wol, tabak, kam, sokken, scheermesjes.

Pakket 3: linzen, tabak, chocolade, reuzel, suiker, spek, honing, koffie, peper, gelatine.

Pakket 4: tarwemeel, koffie, zoetemelk, honing, panenkoekenmeel, zeep, tabak, chocolade, sigaretten, slaolie.

Pakket 5: koffie, suiker, zoetemelk, reuzel, cacao, chocolade, scheermesjes, schoenveters, vanille-extract, garen, naalden.

Enzovoort.

Het geld dat voor zijn advocaat was bedoeld, zeshonderd dollar, ging naar die pakketten. Zijn zaak was sowieso hopeloos. Dertig pakketten tussen 1946 en 1949; je kon ze door een agentschap laten versturen.

Carl gaat in de oorfauteuil zitten en strijkt in gedachten verzonken met zijn hand over een al versleten plek.

‘We hebben het ergste achter de rug. Maar de winter

van '47 was hard. Gaarkeukens, winteropvang, de buren hebben hun piano in de kachel verstoekt. De zomer daarop dan overstromingen en hagelbuien, de oogst volledig vernield. In zulke tijden moet je op de tanden bijten, dingen opgeven, offers brengen, sparen. Toch?

Hij kijkt Josef vragend aan. De stilte slingert als een schommel heen en weer tussen hen, zou nu beladen moeten worden met opheldering van Josef, waarom hij als een arme drommel terugkeert uit het rijke Amerika. Hij staat niet op nul, hij staat in het rood. Opnieuw voelt hij een lichte pijn in zijn borst.

Het kraken van de houten vloerplanken brengt verlossing. Allebei kijken ze naar de deur, daar staat een vrouw. 'Nou ja,' zegt Carl, 'we hebben tenslotte tijd, we kunnen alles rustig bespreken! Kom, maak eerst eens kennis met Edith.'

Ze is mager. De eerste indruk is dat ze mager is, vervolgens dat ze mooi is. Een ietwat madonna-achtige ascetische schoonheid. Als ze een beetje beter doorvoed was, zou ze als fotomodel kunnen werken. Maar dat mag hij haar niet zeggen, heel zedig en stijfjes steekt ze haar hand naar hem uit. Hij drukt die en laat niet los, weegt haar hand een beetje; laat ze maar denken dat dat Amerikaans is. Hij knijpt nog eens zachtjes en doet vervolgens iets waar hij zelf van staat te kijken: hij brengt haar hand voor een handkus naar zijn mond.

'O, de knaap heeft manieren meegebracht,' roept Carl uit.

Edith krijgt een kleur, en ook Josef voelt dat hij rood aanloopt.

'Hebben jullie honger?' vraagt ze. 'Ik heb kersentaart gebakken. Of liever iets anders, Josef?' Hij voelt dat ze een inspanning doet om iets gezegd te krijgen, ze draait zich al naar de deur om haar gezicht te verstoppen.

‘Taart klinkt fantastisch,’ zegt hij tegen haar smalle rug. ‘Hij heeft een accent, hoor je dat, Edith? Je klinkt als een Amerikaan,’ lacht Carl.

‘De koffie is over tien minuten klaar!’ roept Edith vanuit de keuken.

Als Carl overeind komt, knijpt hij even in Josefs schouder. Een stevige druk, als om te zeggen: Nu is alles weer goed. Je bent hier. Je bent hier, zo was het vroeger, ze waren er gewoon, en opeens is het weer als vroeger, niet meer dan een korte seconde lang. Vervolgens staat hij op en volgt zijn broer naar de keuken.

Zijn blik glijdt telkens weer naar Edith. Ze draagt een dunne gebloemde zomerjurk, die, als ze opstaat, tussen haar benen komt te zitten. Haar haar is in golven gelegd, een ouderwets kapsel, dat hij al lang niet meer bij een vrouw heeft gezien. Ze is bedeesd en zelfbewust tegelijk, dat laatste altijd als ze een maaltijd kan voorschotelen en opdienen, bijna gedecideerd doet ze dat.

Ze eten een behoorlijk zure taart met heel veel kersen erin – ‘We komen boter en suiker tekort,’ legt Edith uit –, de kinderen, een jongen en een meisje, zijn zo stil en kennelijk schuw dat hij later, als hij op de sofa ligt, niet kan zeggen hoe ze eruitzien. Hij herinnert zich wel dat de jongen zijn ogen nerveus dichtkneep, duidelijk een tic, één keer hief Carl zijn hand en fluisterde: ‘Hou daarmee op!’ Maar de zoon hield niet op.

Hij dommelt kort weg en wordt wakker van Carls stem: ‘Laat dat, de hitte komt naar binnen! Laat de deur dicht!’ Daarna hoort hij Ediths zachte stem en vervolgens brult Carl opnieuw: ‘Dan moet ze maar de straat op gaan als ze zo gek is op de zon!’

Carls geschreeuw. Vijfentwintig jaar heeft hij de stem van zijn broer niet meer gehoord. En nu klinkt hij als hun vader.

Toen hun wegen zich vijftig jaar geleden scheid- den, was de wond nog vers, na het arbeidsongeval had men het oog snel weggehaald. Meer details over zijn onge- val had Carl toentertijd niet losgelaten; eerst een schreeuw, daarna zijn aanhoudende gebrul, dat was wat de collega's op de lasafdeling later vertelden, en Carl, op zijn ziekenhuisbed, zweeg. Een stil verwijt in dit zwijgen, een verwijt aan het leven zelf of misschien aan de immi- gratiewetten van Amerika. Het eerste gevolg van dit ver- loren oog was het verlies van zijn inreisvergunning. Ze hadden samen Engels geleerd, maar Carl zou op Ellis Island een kruis in wit krijt op zijn schouder getekend krijgen en teruggestuurd worden.

In zijn eerste brieven beschreef Josef alleen hoe hard het leven als immigrant was, hoe ongeliefd de Duitsers, hoe moeilijk de situatie op de arbeidsmarkt, hoe hoog de huurprijzen. En zo was het ook.

's Avonds zitten ze allemaal samen aan de grote eettafel in de salon. Edith serveert groentesoep en zegt op een toon alsof ze verantwoording verschuldigd is dat alles uit de tuin komt. Carl houdt zijn blik gericht op het met water gevulde bierglas in zijn hand.

'Trouwens, Josef, we moeten een van de volgende dagen naar de bevolkingsdienst om je aan te melden.'

'Ik denk dat ze wel weten dat ik hier ben,' antwoordt hij met een scheve glimlach, waarbij hij links zijn tanden een beetje ontbloot. Het is zijn speciale Joe-glimlachje, en heel even sluit hij zijn ogen. Het is voorbij, het hoort hier niet thuis, dat glimlachje, dat voelt hij.

'Het gaat 'm om de levensmiddelenkaart,' legt Carl uit. 'Ze gaan na wie je bent.' Hij pakt zijn bierglas en drinkt, zonder dat zijn blik Josef loslaat.

'Josef?' Edith staat naast hem. Hij knikt, en ze schept nog een lepel soep op. Nu neemt hij duidelijk Ediths geur

waar; het is diezelfde geur van huishoudzeep die het hele gezin omhult, maar er is nog iets wat alleen bij haar hoort, en als hij die geur zou kunnen aanraken, zou die zacht zijn als fluweel.

‘Heb je er nooit over gedacht om te trouwen?’ vraagt Carl opeens.

‘Over gedacht wel.’

‘Maar de geschikte niet gevonden?’

‘Misschien zelfs de geschikte gevonden, maar er kwam iets tussen.’

Carl knikt en vraagt niet door. Nu ligt de bal in Josefs kamp. Maar Josef kan zich er niet toe brengen over een liefde te praten die naar Carls maatstaven een nutteloze liefde zou zijn geweest, een volkomen nutteloze en zelfs schadelijke.

‘Smaakt het?’ vraagt Edith.

‘Heel erg, dank je,’ zegt hij zonder aarzeling en hij glimlacht.

Smaakt het hem? Eten was altijd al belangrijk voor hem. Heel belangrijk zelfs. Hij had, als hij at, soms inzichten, alsof de aroma’s dode uithoeken in zijn binnenste deden opleven, alsof een ongewoon keukenkruid iets wakker kriebelde in zijn hersenen.

‘Weet je hoe mama je noemde toen je was vertrokken?’

‘Nee. Hoe dan?’

‘Zjoe!’

Josef begrijpt het niet, maar glimlacht. Edith van haar kant lacht, zij lijkt het te begrijpen.

‘Je had haar toch geschreven, dat ze je in Amerika nu Joe noemden. Mama kwam met je brief naar ons toe gerend en zei: Onze Josef heet nu Zjoe! Ik antwoordde: Nee, mama, je spreekt het Dzijow uit. Dat klopt toch, hè?’

Hij knikt. Hoewel hij het een grappig verhaal vindt, is er iets wat steekt. Hij wordt moe, terwijl hij verder eet, alsmaar vermoediger, en hij heeft er niets op tegen dat Carl

nu overschakelt naar praktische gesprekken met Edith, een tafel die verplaatst moet, een kast beneden in het magazijn die gerepareerd en geschilderd moet. Het meisje kijkt hem ononderbroken aan, en hij vraagt zacht: *How are you, my little dove?* Ze glimlacht en mompelt: *Good, thank you*, en blijft hem aankijken.

Ze gaan vroeg naar bed. In Amerika is het pas middag, maar hij is blij dat hij zich kan terugtrekken. Op zijn hoofdkussen vindt hij een netjes opgevouwen pyjama, een handdoek en een tandenborstel. Zijn leven is voorbij, maar het wordt hem gemakkelijk gemaakt om te doen alsof hij er een heeft; hij hoeft alleen maar mee te spelen, Carl bepaalt de regels. Al in de brieven, dat web van pijnlijke vragen, die echter, toen antwoorden uitbleven, gaandeweg minder werden: tenslotte had hij maar een beperkte kijk op de politieke context daar.

In zijn eerste brieven in 1946 had hij zijn broer duidelijk moeten maken dat Ellis Island sinds het begin van de oorlog een interneringskamp voor vijandelijke buitenlanders was.

Vijandelijke buitenlanders?

Ik leg het je later allemaal uit.

De kamer ligt aan de zuidkant, vandaar de hitte. Zelfs hier ruikt het naar de sigaar die Carl na het avondeten heeft aangestoken. Scherp, een beetje naar zeik.

Hij doet het raam open en hoort de langsrijdende treinen. Hij kan zich er alleen maar over verwonderen. Twee nachten geleden nog lag hij in zijn bed, dat permanent klam was van de zeelucht, omgeven door het gebrom van de sleepboten die langs het eiland voeren en door de verdovende leegheid van de gevangenschap, een leven zonder beslissingen. De tijd doordrong alles. Er was alleen maar tijd, dat was het element waar ze in leefden, tijd als

straf. De vier jaren ervoor in Sandstone, Minnesota, een echte gevangenis met echte misdadigers, waren veel erger geweest.

Daarboven in het noorden altijd een wintergevoel. Hij bewoog in looppas, dat moest hij, dat moesten ze, niet blijven staan. *Don't stop. Move!* Want zodra de mannen bleven staan, zouden ze met elkaar op de vuist gaan.

Van Sandstone weet Carl niets. In Duitsland waren ze bezig met de oorlog, en Carl leek er niet van op te kijken dat ook Josef vijf jaar lang zweeg.